Стручни критички осврт

Владимир М. Вукомановић Растегорац, *Језик и стил поезије за децу предзмајевског периода*. Докторска дисертација. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2016, 13 предстрана без броја + 377 стр. (основни текст на штампаним странама 1–346; извори и литература од стр. 347, прилози од стр. 363, биографија на стр. 374) (ментор проф. др Александар Милановић; Комисија за преглед и оцену: А. Милановић, Ј. Јовановић Симић, З. Опачић). Отворени приступ: Национални репозиторијум дисертација у Србији (НаРДуС).

I Предмет, грађа и мерило

Дисертација узима за предмет оно што је историја српског књижевног језика дуго заобилазила: језик и стил српске поезије за децу од Орфелинове *Мелодије к пролећу* (1765) до покретања Змајевог *Невена* (1880). Реч је о грађи коју, како стоји у реферату Комисије, „до сада са језичког и стилског аспекта није детаљније испитана“, а коју је аутор морао најпре да омеђи, пошто ни доња ни горња граница периода у дотадашњој литератури нису биле чврсто повучене. Из тог омеђења произишао је корпус од 337 песама више од двадесет аутора, ексцерпираних из првих издања, оновремених зборника и периодике, писаних рускословенским, славеносрпским, вуковским и српским народним језиком, делом црквеном ћирилицом и предвуковском ортографијом. Тежиште рада јесте опис језичких црта по нивоима и стилских доминанти, а не књижевноисторијска оцена вредности — што ће се показати важним при мерењу свих замерки које следе.

Пре свега осталог ваља изрећи мерило, изричито и без изузетка. Рукопис је пред Комисијом био средином марта 2016. године: Наставно-научно веће Филолошког факултета образовало је Комисију за преглед и оцену на седници 16. марта 2016, метаподаци датотеке показују да је PDF рада израђен истог дана, а најмлађе цитиране јединице потичу из 2015. Рад се стога овде мери искључиво према литератури, стандардима, прописима и знању који су постојали и били доступни пре тог тренутка. Ништа што је настало касније није мерило. То правило важи и за списак литературе овог осврта: свака његова јединица објављена је пре средине марта 2016, изузев саме дисертације, реферата Комисије и података који се временом не мењају (садржина и година већ објављеног дела, датум догађаја), што је уз одговарајуће место назначено.

Наводи из дисертације преузети су дословно, у наводницима, с бројем стране према штампаној пагинацији рада (штампана страна = страна PDF-а − 13); цео текст доступан је у отвореном приступу у репозиторијуму НаРДуС. Наводи из реферата Комисије преузети су из његовог потписаног текста од 25. марта 2016.

Још једну ствар треба рећи на почетку, јер одређује како се чита цео методолошки слој рада. Дисертација је по методу описно-филолошка: она бележи, описује и тумачи језичке и стилске црте уз исцрпно навођење потврда, и пореди их с монографијама о језику писаца тог доба (Милановић 2014; Суботић 1989; Куна 1970; Стијовић 1992). Такав рад по природи систематски излаже грађу и тумачи је, а не тестира емпиријске хипотезе природнонаучним поступком; строго мерило доказане или оповргнуте хипотезе не сме се на њега применити механички. То штити рад од једне врсте пренаглашене замерке, али не и од захтева да оно што тврди буде тачно, доследно спроведено и проверљиво.

II Шта рад доноси

Осврт је дужан да почне оним што дисертација јесте, јер је то и највећи део онога што она вреди.

Прво и најважније, рад отвара за историју српског књижевног језика грађу која дотад није била систематски описана — поезију за децу читавог једног стопетнаестогодишњег раздобља — и описује је доследно, ниво по ниво (графија и фонетика, морфологија, творба, лексика, синтакса, стил), с исцрпним навођењем потврда уз скраћеницу извора и страну. Реферат Комисије тачно уочава да новина није у раздобљу него у грађи — „Није ту реч о историјском периоду којем ови текстови припадају … већ о корпусу који чини поезију за децу у назначеном добу“ — и да су потврде „прегледно и систематично изложене“.

Друго, рад доноси самостално израђену грађу трајне вредности: ручно лематизован фреквенцијски речник целог корпуса (Прилог 1.1–1.5), с најфреквентнијим лексемама, именицама, придевима, прилозима и глаголима, и његово поређење с фреквенцијским речницима Његошевих спевова и с дечјим фреквенцијским речницима. Најфреквентније именице оцртавају тематски простор жанра, а придев *мали* као најчешћи описни придев смислено се повезује с претпостављеним читаоцем. Тај речник је ресурс независан од тумачења и омогућава будућа поређења.

Треће, поједине анализе иду даље од пописа облика ка тумачењу њихове функције. Тако рад показује да деминутивна форма може да „припитоми“ појмове с негативним конотацијама (творбено-семантички оксиморон типа *гробић*), епски вокатив везује за усмену традицију — „присутност епског вокатива (вокатива у функцији субјекта) у већини текстова са вуковском графијом“ (стр. 44) — а у синтакси реконструише елидирани предикат тамо где би се површно претпоставио

вишечлани субјекат. Синтеза морфолошког слоја сажета је у једну прегледну реченицу: „Укратко речено: рускословенске особености, присутне већ у тексту З. Орфелина, свој зенит достижу у Божићним песмама, да би се касније јављале у траговима у песмама с религиозном тематиком“ (стр. 86) — што тачно погађа тезу о напоредном животу предвуковских и вуковских црта.

Четврто, рад доноси један стваран појмовни помак у оцени дидактичности. Уместо да понови устаљени суд да је предзмајевска поезија „дидактична“, он питање помера с присуства на начин: „није реч о присуству / одсуству дидактичности у предзмајевској / змајевској / савременој итд. поезији за децу, већ више о начину тога присуства, о томе да је дидактичност добила имплицитнији или експлицитнији вид“ (стр. 344). Уз то долази и одмерен, самокритичан однос према Змају: аутор изричито тражи да се „уметничку успешност и значај предзмајевског израза ваљало просуђивати не (само) с обзиром на оно што долази после њега“ (стр. 345), чиме брани анализу од телеолошког вредновања.

Пето — и то надилази појединачне вредности — рад је ослоњен на грађу с којом коректно поступа. Где год су се тврдње могле сравнити с изворним издањима, у највећем делу су се показале тачним: облици ексцерпирани из обеју верзија Орфелинове *Мелодије* (Нови Сад 1765; Будим 1818) стоје на наведеним странама и у наведеном лику, укључујући црквенохириличке лигатуре, а поређење двеју верзија (замена лигатуре секвенцом, хиперкоректно писање јерија, оријентализам *пенжери* → *прозори*) поткрепљује закључак о превирањима у графији. Дословни наводи из литературе које је било могуће отворити (Ивић 1971; Грицкат 1995; Ристић 1969) пренети су реч по реч и с тачном страном, а носеће књижевноисторијске чињенице (Њуберијев буквар из 1744, Миловановљеве постхумно објављене песме, покретање *Невена* 1880) издржале су проверу. Ова поузданост фактографске основе није споредна околност: она је оно што уопште омогућава да се о раду расправља овако детаљно.

Најзад, рад показује висок степен методолошке самосвести. Аутор унапред и отворено бележи ограничења свог поступка: да „питање је колика се и каква се интервенција (данашњег) критичара сме дозволити“ (стр. 9) при одређењу дечје књижевности минулог доба; да се у одабир корпуса „уплиће његова концептуализација детета“ (стр. 10); да фреквенцијско поређење важи „само условно, будући да не постоји дечји фреквенцијски речник за период“ (стр. 132); и да је при суду о тематској прилагођености „на много несигурнијем терену него кад је реч о проматрању језичке сложености исказа“ (стр. 341). Те ограде нису формалност — оне унапред отклањају добар део примедаба и претварају их у признату границу.

III Период, корпус, хипотезе и метод

Аналитички лук рада постављен је јасно: најпре омеђење периода и корпуса, потом језичкоисторијска и књижевноисторијска контекстуализација из које се изводе четири фактора-хипотезе (прилике у књижевном језику; репертоар књижевности „за одрасле“; тематска усмереност и жанр; свест о имплицитном читаоцу), а затим шест поглавља описа по нивоима, свако с уводним очекивањима, описом грађе и закључним разматрањима. Тај склоп је доследан и прегледан.

Начин на који су постављене четири носеће хипотезе јесте, међутим, најосетљивија тачка методолошког слоја. На неколико места очекивање је формулисано тако да га потврђују и присуство и одсуство исте црте: „имамо разлога да очекујемо и присуство и одсуство лексема страног порекла“ (стр. 117), а за специјалне и елиптичне конструкције „то се с једнаком вероватношћу може претпоставити и њихово одсуство у нашем корпусу“ (стр. 160). Уз то се у Закључку иста, често дословно поновљена црта приписује већем броју, па и међусобно сукобљених фактора, без изричитог мерила за разграничење. Одатле следи да „потврђеност“ фактора нема строгу доказну снагу: тешко је замислити налаз који би неки од њих оборио. Тежину те примедбе ваља, ипак, поштено сузити на два начина. Прво, прва хипотеза — о превирањима у књижевном језику — јесте описно проверљива и корпус је недвосмислено потврђује: хомоген један тип језика оборио би је, а грађа показује напоредан живот рускословенских, славеносрпских и вуковских црта на свим нивоима. Друго, аутор статус целог оквира изричито ограничава као описно-хеуристички, признајући да се „разматрани утицаји не могу посматрати потпуно изоловано“ (стр. 331–332) и да закључке ваља узети условно. Реч је, дакле, о ограничењу доказне снаге закључака, а не о фактографској грешци и не о урушавању описне и документарне вредности рада. Приручници о истраживачком поступку траже да хипотеза буде проверљива и да се опис разликује од објашњења (Booth, Colomb, Williams 2008); мерено тиме, четири фактора функционишу боље као оквир за мапирање трагова него као скуп проверљивих претпоставки, и осврт их тако и чита.

Из истог круга су и три мање замерке. Апстракт најављује да ће се показати „у којој су мери“ фактори утицали, док Закључак ту меру даје само квалитативно и релативно („највише“, „снажно“, поређењем с монографијама и речницима), без ранга или удела; најаву би у монографском издању ваљало ускладити с описним карактером изведеног поступка. Појам имплицитног читаоца, који носи четврту хипотезу, преузет је посредно, преко теорије и критике књижевности за децу (Хант, Николајева, Опачић, Љуштановић), а не изведен из изворне теорије рецепције, у којој је настао (Iser 1974; Chambers 1985); за описне циљеве рада то је прихватљиво — говор о читаоцу уписаном у текст управо ти извори легитимишу, што иде у прилог раду (Iser 1974; Hunt 1991) — али би изричито теоријско сидрење појам ојачало и он

у раду функционише више као радна категорија него као докраја операционализован појам. Најзад, доња граница периода утврђена је „полазећи од принципа целовитости књижевног дела, а додајући том критеријуму и критеријум уметничке вредности“ (стр. 5), чиме у иначе језичкоисторијско омеђење улази вредносни елемент; границе књижевноисторијских периода јесу конвенција коју рад изричито образлаже и релативизује, а горња граница (1880, *Невен*) књижевноисторијски је утемељена, па осврт ту не види постављен погрешан корпус, него меку тачку образложења.

Метод описа легитиман је за жанр коме рад припада — то је метод монографија о језику писаца тог доба на које се рад и ослања (Милановић 2014; Суботић 1989; Куна 1970; Стијовић 1992), а грађа се у таквом послу омеђује опусом и издањима, не статистичким узорковањем; свест о репрезентативности при том остаје мерило (Biber 1993). Али два ограничења ваља именовати, јер их и сам рад на више места додирује. Корпус је изразито неуједначен — неколико обимних збирки наспрам аутора с једном или две песме — а фреквенције и дистрибуције нису нормализоване по аутору, па их обликују најобимнији опуси, док се закључци понегде изричу о „поезији за децу предзмајевског периода“ у целини. Рад ту зависност изричито и вишекратно признаје (в. одељке VI и VII), што је вредност, али би уопштавања ваљало доследније везивати уз изворе у којима су посведочена. Даље, статистичко бележење елемената различитих језичких система изричито није примарно примењено — „премда се нисмо примарно њоме водили у обради грађе, већ одликама самог корпуса“ (стр. 40) — па су судови о учесталости у морфологији, творби и стилу претежно квалитативни, без бројчане основе. То је легитиман избор описног поступка, али осврт бележи да он ограничава проверљивост судова о доминантама. Најзад, сам фреквенцијски речник резултат је ручне лематизације једног истраживача, с правилима исцрпно изложеним (реч као „садржај између две белине“, транскрипција на савремени правопис, разврставање по једнотомном речнику), али без независне провере и без приложеног целог лематизованог речника; правила јесу транспарентна, али поновљивост остаје ограничена (о документованости в. одељак XI).

IV Језичкоисторијски и књижевноисторијски оквир: приписивања, појмови и чињенице

Контекстуализација у Уводу и уводним разматрањима поглавља ослоњена је на релевантну литературу, а туђи судови преносе се одговорно. Где је извор био могуће отворити, приписивања су се показала верним: Зорнадова теза о идеологији уписаној у дечје дело, Ивићево одређење доситејевског језика, Милановићево разликовање орфелиновског и доситејевског типа славеносрпског, Суботићкино одређење славеносрпског као мешовитог идиома, ломоносовљевска подлога

Орфелиновог програма трију норми — сви су пренети сагласно с потврђеним контекстом и, где треба, с ауторовом оградом, тако да се туђе оцене не приказују као утврђене чињенице. Списак дечје периодике с годинама покретања тачан је и изричито преузет из литературе. То све иде у прилог поузданости оквира.

Две ситне чињеничке омашке ипак треба исправити. У биографском уводу године двеју Змајевих књига нетачне су: *Чика Јова српској деци* није из 1890. него из 1899, а *Мећневенче* није из 1891–1894. него из 1899–1901 (према каталошким записима Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“; реч је о подацима који се временом не мењају); реч је, међутим, о подацима изван корпуса (после 1880), датим ради одређења горње границе, који не дирају ни границу периода ни анализу. На стр. 5 о Змају стоји: „своју прву песму објавио је у Школском листу … 1858. године“ (стр. 5) — што би требало прецизирати тако што би се додала одредба да је реч о првој песми за децу, како већ следи из контекста и с наредне стране; чињенички подаци (песма „Гаша“, Школски лист, Натошевић, Рајковић) тачни су.

V Графија, ортографија, фонетика, морфологија и творба речи: примери из извора

Опис нижих језичких нивоа најбоље показује обе стране рада: педантно навођење потврда и низ ситних, отклоњивих непрецизности које не дирају закључке.

Најпре, једна методолошка тензија коју рад сам зна и уграђује. Пописни судови о инвентару графема зависе од неуједначене обимности извора, што аутор изричито признаје, приписујући изостанак неке графеме „(не)обимности текста“ извора, а не систему, и суздржавајући се од закључка да извор ту графему не би користио. Тиме је могућа замерка оваквим описима унапред отклоњена. Слично, тумачење да сложеност графије отежава, а говорне форме олакшавају пријем изнето је као ограђена претпоставка („требало би“, „не би погодовала“), у оквиру хипотезе о имплицитном читаоцу, а не као поткрепљен налаз; за такав суд користило би јасније образложење когнитивног основа, будући да тврдња о лакоћи или тежини читања по мерилу истраживања читљивости почива на емпиријским показатељима стила, а не на непосредном увиду (DuBay 2004).

Терминолошки, разграничење назива „рускословенски“ и „црквенословенски“ није дефинисано на почетку поглавља, па се термини смењују; разлика се, међутим, у раду спроводи функционално (наставци се приписују рускословенској редакцији, а поједине лексеме и партиципи ширем црквенословенском наслеђу), тако да суштина није замагљена. Ту би, ради читаоца, помогло изричито мерило на почетку.

Неколико места тражи лектуру и уједначавање, и то вања навести јер погађа проверљивост потврда, не и анализу. У реченици на стр. 34 (и у сажетку) реч „морфонолошкој“ омашком стоји уместо „фонолошкој“, што наведени примери

(*збрцјем, бритки, слатки, српске*) недвосмислено показују. Тврдњу да је графема <ц> присутна „у само четири рукописа“ треба ублажити, јер се, строго узев, у хиперкоректној употреби на месту /ж/ јавља и у петом (*цбуниħ*). Скраћеница извора В. М. Јовановића једном је дата метатезом („BJM“ уместо „BMJ“), С. Поповић је на једном месту датиран у „(1874)“ уместо 1872, а у трећој скупини корпуса стоји ЈСб уместо ЈСд — све појединачне омашке које се разрешавају из самог рада.

Финију пажњу тражи терминологија именске деклинације. Именице женског рода на -а рад доследно води под сопственом ознаком „III врста“, коју нигде не дефинише, а на једном месту их приписује трећој Стевановићевој врсти, што није тачно (код Стевановића су оне друге врсте); при том их на другом месту, преко Суботић 2008, зове другом деклинацијом — унутрашњи терминолошки несклад који би требало ускладити. Сам морфолошки податак (инструментал на -ом, генитивски синкретизам) остаје тачан. Из истог реда су ситнице: облик *зубма* наведен је и у инструменталу и у локативу множине, а како су ти падежи синкретични, требало је или навести две потврде или означити синкретизам; уз пример *Уздасомъ* у фусноти изостао је број стране, који је ипак проверљив на стр. 91.

Две формулације вредносне су природе и боље их је ублажити. Тврдњу да „уплив књишких морфолошких варијанти морао је да буде отежавајући фактор у разумевању текста“ примереније је исказати доследно модализовано, као инференцију у оквиру хипотезе о читаоцу; исто важи за оцену да је једно одступање радног придева „песникова слабост“ — у иначе описном раду довољно је означити вероватно ненамерно одступање, без вредносног суда по данашњој норми. Тврдњу да избор дужег или краћег множинског лика код истог писца „не зависи ни од чега другог него од метричких захтева“ боље је исказати као претежан узрок; минимални парови из истих песама је уверљиво поткрепљују.

У творби речи налази о продуктивности суфикса изведени су из исцрпно пописаних инвентара, што их чини проверљивим, а илустративна квантификација („две трећине“, „петина“) прихватљива је уз попише који следе. Присуство именица субјективне оцене (деминутива и хипокористика) рад приписује и романтизму и претпостављеном прилагођавању детету, али то ограничење не прећуткује: изричито бележи „снажно присуство именица субјективне оцене у романтичарској поезији уопште“ (стр. 89), па деминутиви потврђују хипотезу о реципијенту тек кумулативно, не самостално — што је поштен поступак. У закључку поглавља списак носилаца рускословенских конкурентских облика (Божићне песме, Деспотовић) требало је допунити и Шапчанином, од кога потиче наведени пример *рожанство*.

VI Лексика: славенизми, речи страног порекла, дијалектизми и фреквенција

Поглавље о лексици методолошки је најосетљивије тамо где се укрштају два независна мерила: порекло (за славенизме, грецизме, латинизме, оријентализме) и Вуков ареални квалификатор (за дијалектизме). Пошто пописи нису грађени по истом критеријуму, исте потврде појављују се у обема категоријама (нпр. *Источника* као црквенословенизам и као дијалектизам; *вапијући*, *форму*, *вашар*), па њихови збирови нису адитивни. Рад је ту преклапајућу природу требало да учини изричитом и да упозори да се две листе не смеју сабирати; то не руши опис, али отежава проверу збирних бројки (оријентализама преко стотину; дијалектизама мање од двеста педесет). Одређење дијалектизама искључиво по Вуковим квалификаторима уводи међу њих и данас стандардне речи (*Дунав*, *форма*), па закључак о слабој заступљености дијалекатске лексике делом одражава и Вукове лексикографске склоности; аутор то ограничење изричито признаје, а сам избор синхроне референце (Вуков *Рјечник* из 1852) образлаже чисто и брани од анахронизма: „лексему означимо као дијалектизам зато што је она то данас, а што можда у 19. веку није била“ (стр. 127) — узорна временска дисциплина при раду с историјском грађом. Драгоцен је и налаз да се дијалекатска карта не може повући по писцима, јер се код истог аутора напоредо јављају лексеме различитих подручја: „Занимљиво је притом да се један аутор не везује за дијалекатску лексику из само једног одређеног подручја“ (стр. 130).

Расподела појединих лексичких слојева по ауторима дата је квалитативно („најприсутнији“), што је сагласно с описним методом, али оцене доминације остају утисак који без нормализације по обиму није непосредно проверљив; табеларни удели ојачали би тај део.

Фреквенцијски одељак носи неколико ситних, али стварних нумеричких неусаглашености које треба исправити: међу првих 103 лексеме број именица треба да гласи 28 (не 29), што потврђују и попис врста речи и суседна страна (тек тада збир износи тачно 103); фреквенција поимениченог *добро* износи 25 (не 21, што је фреквенција прилога *добро*), па однос с лексемом *зло* гласи 25 : 20; проценат одсутних из дечјег речника треба да гласи 28,2% (29/103), не 28,4%. Најпажљивије треба поступити с једним компаративним податком: у истој реченици проценти преклапања с Његошевим спевовима рачунати су на различитим основицама — „30 (29,1%) њих је међу 103 најфреквентније у Горском вијенцу, а 31 (29,5%) међу 101 у Лучи микрокозма“ (стр. 143) — при чему 29,5% не следи из основице 101 него из броја наших именица; основицу треба ујединити, уз исти квалитативни закључак (око 29–30% преклапања).

Изнад тих ситница стоји начелна замерка компаративном слоју. Фреквенцијски речник корпуса пореди се с речником двају Његошевих спевова (као представником поезије „за одрасле“) и с дечјим фреквенцијским речницима 20. века (из писмених састава) — с узорцима друге епохе, жанра, медија и, што је овде пресудно, друге величине. Из таквог поређења изведен је носећи суд да „писци предзмајевске поезије имају у не малој мери различит фонд најфреквентнијих речи од лексичког фонда претпостављеног реципијента“ (стр. 137). Поређење фреквенцијских листа корпуса битно различите величине без мере значајности методолошки је непоуздано: „The chi-squared value becomes unreliable when the expected frequency is less than 5 and possibly overestimates with high frequency words and when comparing a relatively small corpus to a much larger one“ (Rayson, Garside 2000), а речи у тексту нису случајан узорак, па се на такве листе стандардни тестови не преносе механички (Kilgarriff 2001). Рад ту, у своју корист, изричито изриче ограду да „не постоји дечји фреквенцијски речник за период“ (стр. 132), али је у суду на стр. 137 не држи докрај, него из условног поређења изводи тврдњу о (не)подударности кода поезије и дечјег речника. Тај суд ваља доследно држати условним, како је најављено. Уз то, суме фреквенција нису нормализоване по аутору, па их обликују најобимније и најдуже збирке (лексема *лав* због Ненадовићевих басни у стиху; број дијалектизама који, како рад сам каже, „кореспондира са бројем и дужином песама“) — што ограничава домет закључака о жанру у целини. Најзад, ситна терминолошка непрецизност: *Фурлан 1963* по наслову је студија о говорном развоју детета с фреквенцијским списковима, а не фреквенцијски речник у ужем смислу као *Лукић 1983*, па би их прецизније било означити као изворе дечјих фреквенција.

VII Синтакса: бројеви и суд о прилагођености читаоцу

Синтаксичко поглавље најдоследније спроводи квантитативни поступак, и то је вредност: јединица бројања изричито је операционализована — комуникативном реченицом сматрају се целине писане „великим словом и са одговарајућим завршним знаком интерпункције“ (стр. 181), уз ослонац на граматику и уз примере — што омогућава поновљивост, а бројеви су доследно означени као приближни. Ту ипак стоји методолошка ограда коју треба држати на уму: пошто је реченица одређена по завршној интерпункцији издања 19. века, а та је интерпункција (нарочито код Орфелина и у Божићним песмама) неустаљена и потиче од штампара, она се уплиће у укупан број (близу 2140 реченица) и у уделе узвичних и упитних реченица на којима почива суд о појачаној емоционалности. Мерило је, међутим, изричито и доследно примењено, а суд о емотивности потврђује и функционална типологија ексклamатива, па је реч о огради, не о показаној грешци у бројању.

Бројеви су, где носе аргумент, дати уз ограду о приближности: „бележимо приближно 2200 примера оваквих синтагми“, уз „приближан однос у процентима: 63 : 37“ (стр. 165) за препозицију и постпозицију атрибута. Целобројни проценти изведени из изричито приближних збирова и без наведене основице ипак стварају привид прецизности, посебно код малих опуса (Орфелин 69 : 31 из малог броја примера); статистички приручници траже да проценат носи основицу и, где се пореди, меру значајности (Gries 2013; Oakes 1998), па би основицу ваљало навести. Слично, општи однос трочланих синтагми (44 : 33 : 23) не поклапа се са збиром нумерисане Табеле 1, али то није противречност: табела приказује осам опуса ради поређења унутар опуса, а општи однос рачуна се на целом корпусу; једна изричита напомена да табела није основица општег процента отклонила би могућност погрешног читања. Удели трију главних врста комуникативних реченица („приближно 61% … 5,5% … а 27%“, стр. 181) не дају сто посто, а преостали неименовани удео (граничне и неразврстане реченице) требало је поменути једном реченицом. Дистрибутивни налази — близу 300 односних реченица, распоред фазних предиката — у великој мери одређени су с три-четири обимна рукописа, што аутор чини потпуно транспарентним, изричито наводећи да је, на пример, „Број односних реченица у великој мери … диктиран трима рукописима“; те бројке ваља читати као опис прикупљеног корпуса, а не као уравнотежене жанровске фреквенције.

Суд о прилагођености читаоцу почива, на овом нивоу, на две легитимне али ограничене подлоге. Уводна очекивања о специјалним и елиптичним конструкцијама постављена су двострано (и присуство и одсуство „очекивани“), па као предикција нису оповргљива; носећи закључак, међутим, не почива на обистињењу очекивања него на измереној фреквенцији (специјалне и елиптичне чине приближно десетину комуникативних реченица) и на њеном тумачењу (претежно граматичка, стилски незахтевна елипса), па би уводну формулацију ваљало претворити у отворено питање. Судови да су релативне реченице и корелативи *ако–онда* захтевни за младог реципијента ослањају се делом на истраживање разумевања код данашњих ученика, што за читаоца 19. века ваља узети с опрезом; у корист рада иде то што су когнитивна оптерећења тих конструкција начелне, епохално неутралне природе и што аутор сам упозорава да се психолингвистички захтеви и елементарно језичко осећање могу разићи. Историчност слике детета овде је важна ограда (Ariès 1989): рад суди о својствима текста, а не о конкретном историјском детету, и то разликовање држи. Одатле и одмерен закључак поглавља, који не пренаглашава ни прилагођеност ни неприлагођеност: у укупном одмеравању „они фактори који отежавају разумевање песме претежнији су од оних који чин рецепције олакшавају“ (стр. 220–221) — суд поткрепљен пописаним цртама на обе стране.

VIII Стил: фигуре, песнички субјекат, стих и илустрација

Поглавље о стилу најобимније је и садржи најбогатију грађу: двадесет четири фигуре и тропа, положај песничког субјекта, строфика, метрика и рима, однос текста и илустрације. Стилске фигуре не набрајају се импресионистички него систематски броје и структурно поткласификују — „Забележили смо близу 450 примера који се могу сврстати у њене оквире“ (стр. 258) за метафору, уз поделу на *in absentia*, генитивне, копулативне, апозитивне и полусложеничке — а версолошки део доноси прегледан рачун риме који се сабира у целину: „убедљиво је најчешћа парна (48,3% римованих стихова)“ (стр. 299), уз изричито назначену основицу и уз транспарентну ограду о двострукости испрекидане риме. Диференцијално поређење версификације предзмајеваца и Змаја (астрофичко наспрам строфичког, дванаестерац наспрам шестерца) непосредно потхрањује главни резултат о прелазу ка Змају.

Најозбиљнија замерка овом поглављу апаратске је природе, али погађа његов појмовни ослонац. Одређења већине фигура (алегорија, антономазија, градација, оксиморон, парадокс, таутологија, метафора, ирониja) ослоњена су на кључ „Ковачевић 2002“, наведен око четрнаест пута с тачним странама, а те јединице нема у попису литературе (који садржи Ковачевић 1995, 2008, 2012а, 2012б); при том година 2002 не одговара ниједном издању Ковачевићеве *Стилистике и граматике стилских фигура* објављеном пре предаје рада (1991, 1995, 2000, према библиографским подацима издавача и каталога). Дело је стручном читаоцу препознатљиво, дефиниције су стандардне и садржински верно пренете, а анализа корпуса њиме није угрожена — али носећи појмовни апарат најобимнијег поглавља тако остаје без разрешивог библиографског ослонца, што ваља исправити уносом јединице и усклађивањем године (Ковачевић 1995 одн. 2000). Из истог реда, лакше тежине, јесте то што се Живковићева *Теорија књижевности* и Симићева *Општа стилистика* у тексту наводе с годином (2001) које у попису нема (стоје под 2002), што Симеонов речник на неколико места нема разликовну ознаку тома, и што три споредне референце из уводних разматрања (Јоцић 2013, Грујић 2010, Данојлић 1973) нису унете у попис иако су посреди стварни радови.

Бројеви фигура („близу 120“ поређења, „близу 140“ примера контрастирања, „близу 450“ метафора) непосредно зависе од усвојеног одређења сваке фигуре, преузетог из више приручника, што при читању тих бројки треба имати у виду. Учесталост апострофе мери се бројем вокатива („преко шестсто“) као посредним показатељем, што аутор изричито ограђује речју „посредно“ и у фусноти набраја вокативе који нису апострофе; засебну процену броја апострофа вредело би, ипак, додати. Дистрибуција низа фигура (градација, еуфемизам, контраст, религијска метафорика) концентрисана је у неколико најобимнијих рукописа (Сундечић, Рајковић, Деспотовић, Суботић), што аутор доследно бележи, али ту ограду ваља задржати и тамо где се налаз уопштава на цео период. Оцену таутологије као

стилске алькавости требало је јасније ограничити на комуникативно редундантну редупликацију и разлучити је од фолклорног споја глагола и именице (тип *даровати дар*), који и сам рад вреднује као везу с усменом традицијом.

Тврдње да поједине фигуре „олакшавају“ (паралелизам, фигуре понављања, иницијална дидаскалија) или „отежавају“ рецепцију преузете су као општеприхваћени увиди теорије књижевности за децу; у самом раду нису поткрепљене посебним показатељем, а на њима почива четврти фактор. Пошто рад хипотезе доследно исказује као очекивања потврђена тумачењем, реч је о прихватљивом поступку, али би изричит ослонац ојачао аргумент о дидактичности, тим пре што се тврдња о лакоћи читања по мерилу истраживања читљивости везује за емпиријске показатеље (DuBay 2004). Најзад, суд о (не)дечјости исказа — „Ретко се која међу наведеним песмама чита заиста као говор детета, будући да је тендециозност у њима очевидна“ (стр. 291) — ослоњен је на конкретне стилске црте (наглашена афективност, инверзије, литургијски регистар) и на оквир из Увода, али појам дечјег мишљења није изричито историзован за посматрани период; то ограничење ваљало би именовати.

Хипотеза о прилагођавању имплицитном читаоцу поткрепљује се и присуством појединих фигура (апострофа, персонификација, деминуција) и одсуством других (ирониja, оксиморон, парадокс), што захтева независан критеријум когнитивне тежине по фигури — иначе прети да постане неопозива. У корист рада иде то што се тај критеријум даје за сваку фигуру посебно (ирониja, на пример, тражи разумевање имплицитних назнака) и што аутор изричито бележи противдоказе, закључујући да су „у збиру, стилски реквизити … далеко од идеално једноставних“; хипотеза, дакле, јесте изложена демантовању, али би критеријум ваљало јасније формулисати. Налази о графостилистици и мотоима импресионистички су и везани за неколико аутора (курзив — Грчић; шпационирање — Сундечић), што аутор доследно приписује тим рукописима; ваља их читати као ауторске поступке, не као обележја периода.

Најзад, версолошки просеци садрже једну стварну рачунску непрецизност: просечан број строфа по песми износи 3,8 (1266/337), а не 3,9, а просечна дужина 21,3 стиха (7177/337), а не 21,9, како је заграђено на стр. 296 и поновљено у закључним разматрањима. Одступање није заокруживање и преноси се у поређење са Змајем („дужина песме је просечно 22 стиха“, стр. 329); ваља га исправити, при чему носећи закључак остаје, јер заокружено „22 стиха“ важи и за тачних 21,3. У прилог рачунској прецизности рада говори то што су сви укрштени реченички проседи на стр. 302 доследно и тачно изведени из истих збирова, па су ова два одступања изолована, а не системска.

IX Закључак рада: четири фактора и дидактичност

Закључак систематизује налазе поглавља 1–6 с обзиром на четири фактора и на дидактичност, и ту је највећа вредност — редефиниција дидактичности и ограда против телеолошког вредновања (в. одељак II) — праћена и најозбиљнијим ограничењем доказне снаге, о којем је већ било речи (в. одељак III). Пошто се фактори преклапају и пошто се иста црта приписује већем броју њих, систематизација у седмом поглављу има вредност описног мапирања трагова, али каузална „потврђеност“ фактора нема строгу доказну снагу; аутор то унапред признаје (стр. 331). То је ограничење доказне, а не описне и документарне вредности рада.

Судови о томе шта детету „олакшава“ или „отежава“ рецепцију (у Закључку пописани као две наспрамне групе црта) почивају на претпостављеном, а не измереном чину рецепције, и изричу се модално; аутор несигурност изричито признаје за тематску раван — „верујемо да смо на много несигурнијем терену него кад је реч о проматрању језичке сложености исказа“ (стр. 341) — док носеће судове о језичкој сложености и емоционалности прати мања ограда. Те закључке ваља узети као образложене претпоставке, што они и јесу. Поједина уопштавања о „предзмајевској поезији за децу“ у целини почивају понајвише на неколико обимних опуса, а дистрибуција није нормализована по аутору; аутор, међутим, доследно наводи код кога се црта јавља, па је концентрација транспарентна и уопштавања би ваљало ублажити на изворе у којима су посведочена.

Апаратске ситнице Закључка треба поменути јер погађају прегледност: у двама набрајањима поновљени су редни бројеви (на стр. 334 и 337), па се укупан број тачака не поклапа с последњом ознаком; презиме песника Огњеслава Утјешеновића Острожинског бележи се неустаљено и, штавише, недоследно („Утјешановић“ у попису извора и у фусноти, „Утешановић“ на једном месту), а у попису извора лично име дато је погрешно („Огњен“ уместо „Огњеслав“), што сам рад на другом месту наводи тачно. Реч је о омашкама споредним за тезу, али отклоњивим.

X Наводи, примери у изворној ортографији, језик и термини

Дословност навода тамо где су се извори могли отворити показала се уредном: наводи из Ивића (1971), Грицкат (1995) и Ристић (1969) пренети су реч по реч и с тачном страном, а корпусне потврде из Орфелинових издања верне су изворнику до лигатуре. То је важна страна поузданости рада.

Неколико места ипак тражи исправку, и то у преношењу навода. У дословном наводу из Суботић (2008) реч „лексички“ пренесена је као „језички“, што при цитирању мења текст под наводницима и треба га ускладити с изворником (страна и смисао су тачни). У наводу из Вуковог предговора испуштена је титула пред другим

помена имена (у изворнику она стоји), тим упадљивије што иста фуснота први помен истог имена доноси с титулом. При преношењу Суботић (2008) унутар наводника ћутке су развијене ауторкине скраћенице („Д и Л јед. именица 2. деклинације“ → „дативу и локативу једнине именица друге деклинације“); такве интервенције требало је ставити у угласте заграде, како тражи и међународни стандард библиографског навођења: „Data that are taken from a source other than the item itself should be recorded in brackets“ (ISO 690:2010, т. 4.1.1).

При преношењу примера из извора у изворној ортографији рад је, где се то могло проверити, веродостојан, а ситна одступања су ретка и не дирају посведочену црту: навод „Дечице моја“ ваља ускладити с изворником Деспотовић 1865 („Дечица моја“), у наводу из Рајковићевог предговора испуштено је слово у имену („Марціла“ уместо „Марціала“/Марцијал), а наслов Вучове збирке штампан је с изостављеним словом („Пет пелиħа“ уместо „Пет петлиħа“). Овде ваља рећи и оно што иде у прилог раду: изричитог писаног правописног правила о преношењу предвуковских (старих) текстова нема — Правопис Матице српске из 2010. даје тек узгредну напомену да се „у стручним текстовима (нпр. при издавању старих текстова) може … употребити и тупоугла заграда < >“ (т. 166) — па се приговори о верности старој графији и о уједначавању транскрипције не могу водити као повреда именованог стандарда, него као пракса струке; утолико се доследност у преношењу лигатура и јерија у раду узима као вредност, а не подразумева.

Терминолошки, поред већ поменутог смењивања назива „рускословенски“/ „црквенословенски“ и неуједначене ознаке деклинационих врста (в. одељак V), рад Ристићеву обимну студију из Јужнословенског филолога на једном месту назива докторском дисертацијом, што је прецизније описати као обимну (дводелну) студију; садржај на који се позива стварно постоји и тврдња је тачна.

XI Научни апарат

Научни апарат у целини је солидан и доследан: систем позивања (Презиме година: страна) спроведен је кроз цео рад, хомоними се разликују иницијалима (Ивић П./ М./И., Николић М./Н., Вуковић Н./Ђ.), 43 извора грађе наведена су с кључем и скраћеницом и све скраћенице потврђене су у тексту, посредно цитирање сведено је на три означена места, а темељне монографије о језику писаца епохе цитирају се из прве руке. Интернет извор је само један, и он с датумом приступа. Литература је актуелна: међу јединицама су 36 из петогодишта пред предају (2011–2015), а ништа није настало после предаје. Уз то, поновна употреба сопствених ранијих радова није мана него испуњење прописаног услова: Правилник о докторским студијама Универзитета у Београду тражи да аутор дисертације пред одбрану има „најмање

један рад објављен или прихваћен за објављивање у међународном часопису“ (чл. 20, Гласник Универзитета у Београду бр. 155, 2010), а рад та ранија објављивања уредно означава.

Најозбиљнији пропуст апарата већ је наведен у одељку VIII: најпозиванији теоријски извор поглавља о стилу — „Ковачевић 2002“ — нема разрешења у попису, а година се не поклапа ни с једним издањем дела. Уз њега стоји неколико недостајућих или неусаглашених јединица: „Ковачевић 2003“, „Јекнић 1998а“ (аутора нема у попису), „Јоцић 2013“ и „Грујић 2010“ (научни рад, док у изворима стоји истоимени песник корпуса из 1872) наведени су с тачним странама, али без јединице у попису. Даље, десет позивања носи годину које нема ниједна јединица тог аутора: за четири (Илић 1963 → 1964, Кашић 1964 → 1968, Куна 1980 → 1970, Толстој 2006 → 2004) реч је о очигледним словним омашкама, јер се исто дело на низу места цитира тачном годином која стоји у попису, док преосталих шест (Унбегаун 2005 → 1995, Живковић 2001 → 2002, Симић 2001 → 2002, Марјановић 2001, Пијановић 2015, Данојлић 1973) остаје неразрешиво и тражи исправку. На два места иза имена писца о чијем се језику говори стоји само (година: страна) без презимена аутора монографије (мисли се на Јерковић 1972 одн. Милановић 2014), а код аутора с двема јединицама исте године (Павић 1991, Симеон 1969, Ковачевић 2012) појединa позивања изостављају разликовну ознаку а/б коју рад на другим местима уредно наводи. Стилски лист лингвистичке струке управо на та два места и упућује: имена аутора треба исписати у пуном облику, а понављање имена (насупрот цртици која упућује на суседну јединицу) чини попис јаснијим — „All author/editor first names should be spelled out“ и „Name repetitions are good“ (Unified Style Sheet for Linguistics, 2007); а међународни стандард тражи доследан систем кроз цео попис (ISO 690:2010, т. 4.4).

Остале примедбе на апарат минорне су и наводе се збирно: седам јединица у попису не јавља се у телу рада (од тога три само због поменутих погрешних година у позивању, а остатак су консултована, али нецитирана дела), пет необјављених теза наведено је без установе и места одбране, а у попису су три словне грешке у насловима („члнаци“, „српког“, „Елеменизи“); Миловановљево дело из 1833. појављује се у попису двапут — у изворима као ексцерпирана грађа и у литератури као просодијски спис — што је оправдано двема функцијама истог дела, али би кратка напомена уклонила двоумицу. Најзад, у прегледном садржају испуштен је ред за закључна разматрања петог поглавља (стр. 216), који постоји у детаљном садржају и у тексту.

Изнад свих тих ситница стоји једна суштинска празнина у документованости, која надилази апарат у ужем смислу: рад не доноси попис песама по изворима, а Прилог 1 доноси само врхове фреквенцијских листа, док сирови подаци иза процената у поглављима о синтакси и стилу нису приложени. Троделна класификација корпуса

на стр. 10 при том је изричито илустративна и не обухвата све обилно ексцерпиране изворе. Последица је да се број „337 песама“ и тачан састав корпуса не могу независно реконструисати из грађе коју рад пружа. То нису грешке цитирања него празнина у документованости која отежава проверу носећих бројки, и приложен попис грађе отклонио би је најједноставније.

XII Однос рада и реферата Комисије

Реферат Комисије оцењује да је „Истраживање … спроведено компетентно, уз употребу релевантне литературе, на разноврсној грађи, која до сада са језичког и стилског аспекта није детаљније испитана“, да су „Резултати … предочени аргументовано и јасно“ и да рад „представља допринос свим наведеним научним дисциплинама“. Тај део оцене одговара стању у тексту: новина грађе стварна је вредност, опис по нивоима доследан, а концепт промишљен. Реферат, штавише, верно преноси садржај Закључка — систематизацију по факторима, три равни прилагођавања, редефиницију дидактичности, однос према Змају — и, што ваља истаћи, преузима и ауторову ограду да „прилагођавање није до краја изведено“, не приказујући резултат повољнијим него што јесте.

Једна оцена реферата тражи ситну ограду. Реферат наводи да су закључци о синтаксичком стању „углавном … пропраћени статистичким подацима“. То стоји утолико што су синтакса и фреквенција заиста квантификоване; али су ти статистички подаци проценти с приближним и понегде променљивим основицама и без мере значајности (в. одељке VI и VII), а версолошки просеци не следе из збирова које рад сам даје (в. одељак VIII). Реч је, дакле, о квантификованом опису, не о статистичкој анализи у ужем смислу. Сам реферат, уосталом, оставља простор за такве налазе: изричито најављује да ће „на поједине пропусте и недостатке“ Комисија указати на усменој одбрани — а управо у тај ред спадају недостајући библиографски кључ носећег стилистичког извора и нумеричке неусаглашености пописане у овом осврту. Број библиографских јединица реферат не наводи; попис садржи 43 извора грађе и око 170 јединица литературе.

XIII Шта остаје

Кад се све сабере, добија се оцена коју вреди изрећи у једном комаду, без ублажавања и без претеривања.

Дисертација Владимира М. Вукомановића Растегорца солидан је и самостално изведен рад који историји српског књижевног језика и лингвостилистици доноси прву систематску обраду језика и стила српске поезије за децу од 1765. до 1880: доследан опис по језичким нивоима с исцрпним потврдама, самостално израђен фреквенцијски речник дотад необрађеног корпуса као трајан ресурс, низ

продубљених стилистичких тумачења (деминутивни оксиморон, епски вокатив, реконструкција елидираног предиката), један стваран појмовни помак у оцени дидактичности (с присуства на начин) и одмерен, самокритичан однос према Змају. Фактографска основа рада, тамо где се могла сравнити с изворним издањима и с литературом, у највећем делу држи, а рад одликује висок степен методолошке самосвести: своја ограничења аутор именује сам и унапред.

Слабости су, по оцени овог осврта, четвороструке, и ниједна не руши носеће резултате. Прва је доказна снага завршне систематизације: четири фактора постављена су као оквир који и присуство и одсуство исте црте могу да „потврде“, а иста се црта у Закључку приписује већем броју њих без мерила за разграничење, па „потврђеност“ фактора остаје описно мапирање, а не доказ — што аутор и сам признаје, али што најаву из апстракта („у којој су мери“) оставља неиспуњеном. Друга је упоредни, фреквенцијски слој: носећи суд о различитом фонду поезије и претпостављеног читаоца изведен је поређењем листа битно различите величине, епохе и жанра без мере значајности, а изречена ограда о непостојању речника епохе на том месту није доследно одржана. Трећа је документованост грађе: без пописа песама по изворима и без сировог фреквенцијског материјала број „337 песама“ и проценти у синтакси и стилу не могу се независно реконструисати. Четврта је научни апарат: недостајући библиографски кључ носећег стилистичког извора (Ковачевић 2002), десетак неусаглашених година и изостављених ознака издања, и низ ситних нумеричких омашки (28 наспрам 29 именица, 25 : 20 наспрам 21 : 20, 3,8 наспрам 3,9 строфа, 21,3 наспрам 21,9 стихова).

Изнад свега тога стоји једна правилност: провере чињеница и преношење туђих решења изведени су брижљивије него завршно уопштавање. Управо зато највећи део онога што треба поправити не тражи ново истраживање него доследно спровођење онога што је рад већ започео.

У евентуалном монографском издању или наставку истраживања најплодније би, по оцени овог осврта, биле следеће измене. Прво, приложити попис песама по изворима и цео лематизовани фреквенцијски речник, чиме би носеће бројке постале независно проверљиве, а корпус реконструктибилан. Друго, унети библиографску јединицу Ковачевићеве *Стилистике и граматике стилских фигура* с тачном годином коришћеног издања и ускладити десетак неусаглашених позивања и ознака издања с пописом. Треће, уз фреквенцијска поређења с Његошевим спевовима и с дечјим речницима доследно држати изречену ограду о неупоредивости узорака и, где је могуће, ослонити суд на меру значајности примерену корпусима различите величине, а суме нормализовати по аутору. Четврто, уводна очекивања која потврђују и присуство и одсуство црте преформулисати у отворена питања, а меру утицаја фактора из апстракта или изричито квалификовати као квалитативну или

изоставити. Пето, отклонити пописане нумеричке и лектурске омашке и ускладити терминологију деклинационих врста и назива „рускословенски“/ „црквенословенски“.

Уз ту врсту редакције — која у највећем делу не тражи ново истраживање него доследно спровођење започетог — ова дисертација остаје вредан и употребљив допринос, чија би грађа и чији би појмовни налази о дидактичности и о прелазу ка Змају имали шта да кажу и историчару српског књижевног језика и историчару српске књижевности за децу.

Литература

Предмет осврта

Вукомановић Растегорац, Владимир М., *Језик и стил поезије за децу предзмајевског периода* [докторска дисертација]. Филолошки факултет Универзитета у Београду, Београд, 2016. (НаРДуС.)

Реферат Комисије за преглед и оцену докторске дисертације Владимира М. Вукомановића Растегорца, Филолошки факултет Универзитета у Београду, 25. март 2016.

Научни апарат и цитирање

ISO 690:2010. *Information and documentation — Guidelines for bibliographic references and citations to information resources*. 3rd ed. Geneva: ISO, 2010.

Unified Style Sheet for Linguistics. Committee of Editors of Linguistics Journals (одобрио LSA, 7. јануар 2007).

Корпус, фреквенција и квантитативни искази

Biber, Douglas. „Representativeness in Corpus Design“. *Literary and Linguistic Computing* 8/4, 1993, 243–257.

Kilgarriff, Adam. „Comparing Corpora“. *International Journal of Corpus Linguistics* 6/1, 2001, 97–133.

Rayson, Paul; Garside, Roger. „Comparing Corpora using Frequency Profiling“. *Proceedings of the Workshop on Comparing Corpora* (ACL 2000), Hong Kong, 2000, 1–6.

Gries, Stefan Th. *Statistics for Linguistics with R: A Practical Introduction*. 2. изд. Berlin – Boston: De Gruyter Mouton, 2013.

Oakes, Michael P. *Statistics for Corpus Linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1998.

Жанр описа језика писца и метода

Милановић, Александар. *Језик Јована Суботића*. Београд: Чигоја штампа – Филолошки факултет, 2014.

Суботић, Љиљана. *Језик Јована Хаџића*. Нови Сад: Матица српска, 1989.

Куна, Херта. *Језичке карактеристике књижевних дјела Доситеја Обрадовића*. Сарајево: АНУБиХ, 1970.

Стијовић, Светозар. *Славенизми у Његошевим песничким делима*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1992.

Лингвостилистика

Ковачевић, Милош. *Стилистика и граматика стилских фигура*. Подгорица, 1995 (III изд. Крагујевац, 2000).

Имплицитни читалац и слика детета

Iser, Wolfgang. *The Implied Reader*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1974.

Chambers, Aidan. „The Reader in the Book“ (1977); у: *Booktalk: Occasional Writing on Literature and Children*. London: The Bodley Head, 1985.

Hunt, Peter. *Criticism, Theory, and Children's Literature*. Oxford: Basil Blackwell, 1991.

Ariès, Philippe. *Векови детињства*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1989.

DuBay, William H. *The Principles of Readability*. Costa Mesa: Impact Information, 2004.

Истраживачки поступак

Booth, Wayne C.; Colomb, Gregory G.; Williams, Joseph M. *The Craft of Research*. 3. изд. Chicago: University of Chicago Press, 2008.

Правопис и формални оквир

Правопис српскога језика. Измењено и допуњено издање. Нови Сад: Матица српска, 2010.

Правилник о докторским студијама које организује и изводи Универзитет у Београду. „Гласник Универзитета у Београду“ бр. 155, 22. март 2010.